

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 2.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, December 2022.

Publishing this issue of MJSS was supported by the
Ministry of Science of Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture in English: Danijela Milićević

Proofreading and lecture in Montenegrin: Miodarka Tepavčević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 100 copies

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, December 2022.

CONTENTS:

HOW RUSSIA PROMOTES PRO-RUSSIAN AND ANTI-WESTERN PROPAGANDA
IN THE BALKANS?

NARRATIVES OF SPUTNIK SRBIJA ON MONTENEGRO

Takuya NAKAZAWA..... p. 177.

THE ROLE OF THE ITALIAN COMMUNIST IN THE POLITICAL PROCESSES IN
ITALY AND EUROPE (1945–1978)

Luka FILIPOVIC..... p.197.

THE PAST IS UNPREDICTABLE: THESIS ON THE CONSTRUCTION OF HISTORICAL
MEMORY

Srdja PAVLOVIC..... p.225.

YUGOSLAVIA AND TRIANGULAR DIPLOMACY

Sanja RADOVIC p.249.

CARDINAL KOLLONITSCH'S RECOMMENDATION LETTER REGARDING THE
APPOINTMENT OF MARKO ZORČIĆ AS THE NEW UNIATE BISHOP OF MARČA

Mario ŠAIN..... p.271.

A NEW STATE ON OLD ROOTS – Book review: Živko Andrijašević, The History
of Montenegrin Statehood

Adnan PREKIC..... p.305.

BETWEEN SCYLLA AND CHARYBDES – HOW TO LEARN ABOUT
TOTALITARIANISM IN MONTENEGRO

Filip KUZMAN..... p.311.

ĐILAS AND MONTENEGRO – THE LAST EPISODE - Book review: Decay and war
– the diary of Milovan Đilas 1989-1995

Adnan PREKIC..... p.321.

DISAGREEMENT – Presentation of the project „Disagreement” - Cultural Center Belgrade Sanja RADOVIC	p.331.
DIPLOMATIC OVERVIEW – Book review: Branko Lukovac, Memories of a Diplomat Adnan PREKIC	p.335.
A BROAD ANALYSIS OF THE DISSOLUTION OF SFRJ – Book review: Yugoslavia – chapter 1980–1991 Balsa KOVACEVIC	p.347.
MONTENEGRO ON OTTOMAN AND EUROPEAN MAPS – Exhibition view: „Montenegro on Ottoman and European maps” Admir ADROVIC	p.355.
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	p.363.

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sljedećim naučnim bazama: CEOL - Central and Eastern European Online; ERIH PLUS; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA - Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura na engleskom: Danijela Milićević

Lektura i korektura na crnogorskom: Miodarka Tepavčević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 100 primjeraka

Volume 6. 2022. Issue 2. Podgorica, Decembar 2022.

SADRŽAJ:

KAKO RUSIJA PROMIVIŠE PRORUSKU I ANTIZAPADNU PROPAGANDU NA BALKANU?

NARATIVI SPUTNIKA SRBIJE O CRNOJ GORI

Takuya NAKAZAWA..... str. 177.

ULOGA ITALIJANSKIH KOMUNISTA U POLITIČKIM PROCESIMA U ITALIJI I EVROPI (1945–1978)

Luka FILIPOVIĆ..... str.197.

PROŠLOST JE NEPREDVIDIVA: TEZE O KONSTRUKCIJI ISTORIJSKOG PAMĆENJA

Srđa PAVLOVIĆ..... str.225.

JUGOSLAVIJA I TRIANGULARNA DIPLOMATIJA

Sanja RADOVIĆ..... str.249.

PISMO KARDINALA KOLONIČA O IMENOVANJU MARKA ZORČIĆA ZA MARČANSKOG UNIJATSKOG EPISKOPA

Mario ŠAIN..... str.271.

NOVA DRŽAVA NA STAROM KORIJENU – Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Istorija crnogorske državnosti

Adnan PREKIĆ..... str.305.

IZMEĐU SCILE I HARIBDE – KAKO UČITI O TOTALITARIZMU U CRNOJ GORI

Filip KUZMAN..... str.311.

ĐILAS I CRNA GORA – POSLJEDNJA EPIZODA – Prikaz knjige: Raspad i rat – dnevnik Milovana Đilasa 1989–1995

Adnan PREKIĆ..... str.321.

NEPRISTAJANJE – Predstavljanje projekta „Nepristajanje” – Kulturni centar Beograd

Sanja RADOVIĆ..... str.331.

DIPLOMATSKI OTISAK – Prikaz knjige: Branko Lukovac, Sjećanja jednog diplomate

Adnan PREKIĆ..... str. 335

ŠIRA ANALIZA RASPADA SFRJ – Prikaz knjige: Jugoslavija – poglavlje 1980–1991

Balša KOVAČEVIĆ..... str.347.

CRNA GORA NA OSMANSKIM I EVROPSKIM KARTAMA – Prikaz izložbe: „Crna Gora na osmanskim i evropskim kartama”

Admir ADROVIĆ..... str.355.

UPUTSTVA ZA AUTORE..... str.366.

Review

ĐILAS I CRNA GORA – POSLJEDNJA EPIZODA

Prikaz knjige: Raspad i rat – dnevnik Milovana Đilasa 1989–1995, Vukotić
Media: Beograd, 2022, str. 598.

Adnan PREKIĆ¹

University of Montenegro, History Department, Faculty of Philosophy
e-mail: adnanp@ucg.ac.me,
<https://orcid.org/0000-0002-9527-4375>

U izdanju beogradske izdavačke kuće Vukotić medija početkom 2022. godine objavljeni su dnevnički zapisi Milovana Đilasa, koje je ovaj vodio od 1. januara 1989. godine do 10. aprila 1995. godine, kada se u dnevniku nalazi posljednji zapis. Hronološki knjiga je podijeljena na sedam poglavlja, odnosno sedam godina tokom kojih je Đilas vodio ovaj dnevnik. Dnevnik koji je Đilas vodio posljednjih sedam godina života, objedinio je njegov sin Aleksa, koji je na kraju knjige dao i kratku biografiju Milovana Đilasa, kao i niz komentara u samom tekstu, kojima je pojašnjavao određene procese i pojedince koje Đilas spominje u dnevniku.

1 Adnan PREKIĆ (1979) Završio je studije Istorije i geografije, magistrirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a doktorirao na Univerzitetu Crne Gore sa temom „Političke ideje i ideologija u Crnoj Gori 1945–1955”. Od 2009. godine radi na Odsjeku za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore, gdje je 2021. godine biran u akademsko zvanje docent. Osnovni predmet naučnog interesovanja je savremena istorija XX vijeka, a istraživački se bavio i odnosom države i vjerskih zajednica i kulturnim naslijeđem Crne Gore. Živi i radi u Podgorici.

Milovan Đilas, bez sumnje najuticajnije ličnosti crnogorskog 20. vijeka, posljednjih sedam godina života vodio je dnevnik. Osam sveski dnevničkih bilješki, prije nešto više od pola godine objedinio je i bez dodatnih ispravki objavio Đilasov sin Aleksa. Kao i mnogo toga vezanog za Milovana Đilasa, objavljivanje ovih dnevničkih zapisa u crnogorskoj javnosti ostalo je skoro neprimjećeno. Nezainteresovanost crnogorske javnosti nije neočekivana, ali je teško objašnjiva, pošto je Đilas ne samo jedna od najznačajnijih i najkompleksnijih ličnosti crnogorske prošlosti već i ličnost o kojoj postoji toliko kontroverzi, oprečnih mišljenja i sporenja. Za one druge, koji razumiju obim i historijski kontekst Đilasove ličnosti, ovaj dnevnik biće prvorazredno svjedočenje o posljednjim godinama života čovjeka koji je formatiran na nasljeđu i tradiciji Crne Gore.

Ubjeđeni Jugosloven

Bez obzira na to da li se radi o optužbama za lijeva skretanja, pasja groblja, teze o izmišljanju crnogorske nacije ili kasnija sporenja o političkom i ideološkom konvertitstvu, jasno je da Crna Gora nikada nije uspjela racionalizovati sopstveni odnos prema Milovanu Đilasu. U tom odnosu, potreba za konstatnim propitivanjem i sumnjom, zamijenjena je osjećajima čvrstog uvjerenja i isključivosti, koji su onemogućavali realno sagledavanje lika i djela Milovana Đilasa. Zapisi koje je Đilas ostavio u dnevniku, mogu nam pomoći da racionalnije sagledamo i promišljamo dominantne narative, posebno one koje afirmišu teze o navodnim simpatijama prema idejama i politikom srpskog nacionalizma, kao i optužbama da se Đilas pred kraj života približio klerikalnim krugovima i negirao državnu, historijsku i nacionalnu tradiciju Crne Gore.

Dnevnik koji je Đilas vodio posljednjih sedam godina života, u potpunosti obesmišljava takve teze. Naprotiv, Đilas ne samo da nije podržavao politiku srpskog nacionalizma, već je imperijalističke ciljeve velikosrpske politike i ulogu Slobodana Miloševića kritikovao još od 1989. godine, ukazujući na neophodnost demokratizacije društva i političkog pluralizma. Bio je jasan u tvrdnji da je neodrživ svaki pokušaj očuvanja Jugoslavije na idejama jugo-integralizama, zagovarajući demokratizaciju društva i politički pluralizam.

Teško je Đilasa staviti u koš srpskog nacionalizma, a ne uvažiti njegovu argumentaciju da je srpska državna politika: „površna, bezizgledna, dvolična i nejasna, jer se javno zalaže za očuvanje Jugoslavije dok u suštini sprovodi politiku

nacionalizma i srpskog separatizma”. Rano je primijetio da su Srbi „opijeni i zavedeni novim vođom”, koji je spojio strahove i interese srpske birokratije i srpskog nacionalizma, i pisao da takva politika Srbe vodi u poraze i nova historijska lutanja. Prepoznao je i osudio Miloševićev pokušaj da preko sebi bliskih članova Predsjedništva SFRJ preuzme kontrolu nad federacijom, upozoravajući da će takav „hegemonistički pokušaj uvođenja nove šestojanuarske diktature” opravdano naići na otpore i „otuđenje nesrpskih naroda”. U martu 1989. godine je upozorio na pogubnu spregu srpskog nacionalizma i vrha JNA. Ideja o navodnoj ugroženosti srpskog naroda izvan Srbije, i namjera srpskog rukovodstva da brine o Srbima izvan granica, po Đilasu je bio katastrofalan izbor koji je Srbe gurao u novi poraz. Objasnjavao je da je nemoguće iz Beograda kontrolisati političke procese u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini jer to „ne može proći bez otpora, odnosno bez građanskog rata”.

Išao je i korak dalje, pa je osim osvrta na aktuelne procese tragao i za uzrocima takve politike srpskog državnog rukovodstva i intelektualnih krugova koji su tu politiku podržavali. Uzroke je prepoznao u neadekvatnom načinu na koji su srpske nacionalne i političke elite promišljale ulogu i položaj Srba u federaciji. Osuđivao je djelovanje srpskih političara i intelektualaca koji su afirmisali besmisleni narativ o ugroženosti Srba, insistirajući da postoji isključivo „srpska istina”. Zapisuje da je kompletan koncept srpske državne politike zasnovan na „ideji uvređenog, poniženog i rasutog po Jugoslaviji srpskog naroda”, ne može donijeti dobro, i da će završiti „katastrofom i samootrežnjujućim poniženjima, kao kod Njemaca”. Još u januaru 1989. godine dalekosežno projektuje rezultate takve politike, upozoravajući da će Srbija ostati bez 2,5 miliona Srba, uz izvjestan gubitak Kosova. Konstatovao je da je srpska politika na Kosovu već doživjela poraz, ironično zapažajući: „Srbi se busaju, Srbija nikada neće dati Kosovo! – Nikada, a već su ga izgubili”. Zaključuje da je ideja „svi Srbi u jednoj državi” velika zabluda koja je generisala sva nesnalaženja i probleme srpskog naroda u 20. vijeku.

Izuzimajući suprugu Šteficu i sina Aleksu, najintimniji prijatelj u koga Đilas ima najviše povjerenja je Matija Bečković. U to prijateljstvo, ali i čestitost i umjetnički dar Bečkovića, Đilas nema nikakvu sumnju. Nasuprot, ličnom, prijateljskom odnosu sa Bečkovićem, Đilas sa svojim najboljim prijateljem ima dijametralne političke i ideološke svjetonadzore. Đilas otvoreno govori da je Bečković za njega srpski nacionalista za koga je srpski nacionalizam nešto više od ideologije: „to je

nahadnuće, jezik u svojim korenima, neki nagon koji naslućuje daleko i nepogrešivo, mada iracionalno kad se postavi u sferu politike i aktuelnih odnosa”. Povjerenje koje ima u Bečkovića ilustruje i epizoda o Đilasovoj sahrani, o kojoj u pogovoru knjige piše njegov sin Aleksa. On navodi da je Milovan Đilas njima dvojici prepustio sve detalje, pa je i odluka o sahrani po pravoslavnom običaju uz opijelo koje je služio Amfilohije Radović, bila isključiva odluka Alekse Đilasa i Matije Bečkovića.

Osim Bečkovića, Đilas održava intenzivne kontakte i sa Dobricom Ćosićem, o kome takođe misli da je nacionalista koji u dilemi između demokratije i nacije, uvijek bira ovo drugo, odnosno nacionalizam. Na sličan način komentariše i ponašanje akademika SANU o kojima zapisuje: „neverovatno slepilo kod najumnijih ljudi – dokaz da ideologija obespamećuje i srozava nivo bez obzira na kulturnost i znanje”. Iako rjeđe, Đilas redovno održava kontakte i sa intelektualcima sa kojima djeli političke i ideološke svjetonadzore: Kočom Popovićem, Latinkom Perović, Živojinom Pavlovićem, Adilom Zulfikarpašićem, Srđom Popovićem, Jovom Kapičićem, Svetozarom Vukmanovićem, Mirkom Tepavcom i Nadeždom Gaće, a sa dosta simpatija govori i o posljednjem jugoslovenskom premijeru Anti Markoviću, za koga kaže da je racionalan i da je prvi savremeni državnik u Jugoslaviji.

Nemam kuda i ne želim nikuda sem sa Crnom Gorom

Ako ne najkontroverzniji, onda sigurno najkompleksniji dio ličnosti Milovana Đilasa vezan je za njegov odnos prema Crnoj Gori i Crnogorcima. Takav odnos nije slučajna, jer kao što su Crnogorci nakon Drugog svjetskog rata nekritički obožavali Đilasa, tako su ga za manje od deset godina nekritički izopštili, stigmatizovali i odbacili. Način na koji je odbačen od zavičaja, kako Đilas često naziva Crnu Goru, nikada nije zaboravio. To odbacivanje palo mu je teško, o čemu svjedoči i niz zapisa u dnevniku u kojima ističe da je duboko razočaran u sve ono što ima veze sa Crnom Gorom. Živio je u ubjeđenju da su ga njegova zemlja i ljudi, izdali kada mu je bilo najteže. Zbog toga je na svaki pomen Crne Gore i Crnogoraca oštar i isključiv. Na jednom mjestu zapisuje da kod njega postoji jasan „anticrnogorski stav”, i da ga povremeno u odnosu na Crnu Goru i Crnogorce spopadaju ogorčenje, prezir i gađenje. Objasnjavao je da je za njega Crna Gora „bolno sjećanje iz detinjstva u kojoj su ga najviše klevetali, i u kojoj ga i dalje najviše kleveću”. Na jednom mjestu zapisuje: „sve teže mi padaju te kletve, utoliko više što su zakasnele. Pratiće me to do kraja, pa posle smrti. Nisam protiv iznošenja mojih grijehova, ali jesam protiv

izmišljenih grijehova. Da nisam bio funkcioner koji se pobunio i bio proklet – niko ne bi tako nešto izmišljao, mašta je bujnija kada je zla nego kada je dobra. A meni je suđeno da me pljuje i odbacuje baš zavičaj koji sam u svojoj ljubavi nastojao da opišem bar onakvim kakvim sam ga doživio”. O obimu negativne emocije prema Crnoj Gori možda najbolje svjedoče strahovi šta će biti sa njegovom posljednjom željom da ga pokopaju sa roditeljima na lokalnom groblju u Podbišću kod Mojkovca. Uvjeren da je „u Crnoj Gori on samo izdajnik i zlikovac”, pomišlja da bi trebalo odustati od ideje da bude sahranjen u Podbišću, „jer bi ga njegovi Crnogorci vadili iz groba i bacali u Taru”.

Ipak, koliko god pokušavao da se odalji od Crne Gore, iz mnogih tekstova u ovom dnevniku jasna je neraskidiva veza sa Đilasom sa Crnom Gorom, njenom istorijom, tradicijom i pojedincima. O Crnoj Gori piše povremeno, ali emotivno, svaki put pokušavajući sam sebi da objasni taj odnos. U nekim trenucima zapisuje da ga ne dotiču klevete i laži koje o njemu šire po Crnoj Gori, dok u drugom trenu opisuje kako ga boli potreba Crnogoraca da ga bespredmetno optužuju za sve i svašta. U nekim trenucima pokazuje namjeru da pobjegne od svega što ga veže sa Crnom Gorom, konstatujući da „njegova noga tamo više neće kročiti”, da bi svega nekoliko dana kasnije potpuno promijenio mišljenje i prihvatio prvi ozbiljniji poziv za dolazak u Titograd, na tribinu u Domu omladine „Budo Tomović” (april 1990). Aplauzi i simpatije kojima je svjedočio u Titogradu samo su potvrdile njegove neraskidive veze sa Crnom Gorom, zbog čega po povratku u dnevnik zapisuje: „makar sa senkom, osetio sam da nemam kuda i da ne želim nikuda sem sa Crnom Gorom”. Ove riječi, kao i mnogi drugi postupci Milovana Đilasa potvrđuju da on nikako nije mogao pobjeći od Crne Gore, a da njegove negativne emocije možemo tumačiti kao jednu vrstu odbrambenog mehanizma, kojom je Đilas pokušavao da racionalizuje svoje razočarenje.

Posebna dimenzija Đilasovog odnosa prema Crnoj Gori prepoznaje se u izrazito negativnom odnosu prema posljednjoj garnituri partijskog i državnog rukovodstva socijalističke Crne Gore. Zanimljivo je da je jedina pozitivna stvar koju on prepoznaje kod Slobodana Miloševića upravo rušenje crnogorskog rukovodstva tokom AB revolucije. Đilas nema dilemu da je iza državnog puča u Crnoj Gori 1989. godine stajao Slobodan Milošević i politika srpskog nacionalizma, ali mu iz lične perspektive prija ta, kako je naziva: „borbena, antibirokratska strana rušenja birokratija po Crnoj Gori”. Na početku AB revolucije zapisuje da su socijalni motivi

samo jedan segment nezadovoljstva, a da je u osnovi razlog pobune „preveliko ideološko nacionalno odvajanje Crne Gore”. Tvrdi da je crnogorsko partijsko i državno rukovodstvo mlakom, pasivnom i dvosmislenom politikom prema Kosovu, došlo na granicu nacionalne izdaje.

Prvobitno oduševljenje AB revolucijom u Crnoj Gori brzo će preći u razočarenje, jer promjene nijesu donijele ono što je on očekivao: demokratizaciju društva i politički pluralizam. Istina, priznaje da je nakon rušenja stare državne i partijske garniture došlo do „napuštanja marksističkih i lenjinističkih šema” i da je politički pluralizam u Crnoj Gori „uhvatio korjena”, međutim, u političkim elitama koje su došle na vlast na talasu AB revolucije ne prepoznaje demokratičnost, već kontinuitet „doktrinarne lenjinističko-titoističke svijesti”, zbog čega u dnevniku zapisuje da je Crna Gora nakon AB revolucije postala „četničko-komunističko-ibeovska džungla mržnje i odmazde”. Iz tih razloga, u prvoj polovini 1990. godine, u toku priprema za organizovanje prvih višestranačkih izbora u Crnoj Gori, najviše simpatija ima prema programu Narodne stranke. I od njihovog djelovanja se brzo ograđuje, zamjerajući im blizak odnos sa crkvom. U tom kontekstu kritikuje ulogu mitropolita Amfilohija Radovića za koga kaže da vodi lošu politiku, i da „nije dobro za crkvu da se postavlja kao ujedinitelj stranaka”. Na više mjesta, Đilas oštro govori o djelovanju Srpske pravoslavne crkve, apostrofirajući činjenicu da crkva ne može zamijeniti političke partije, i da ona ne može okupljati jednu naciju. Negativno ocjenjuje i ponašanje mitropolita Amfilohija Radovića u Crnoj Gori, navodeći da se „vladika nije snašao u Crnoj Gori, da je suviše radikalna, jednostrana i dogmatična”. Zamjera mu isključivost prema svemu što ima veze sa komunizmom, ističući da „iz svake druge njegove reči izbija primitivna, parterna i patološka mržnja na komunizam garnirana sitničavim i jednostranim primjerima”. Po njegovoj ocjeni sveštenik koji nije iznad političkih strasti i zađevica, nije pravi sveštenik i samo može crkvi da nanese štetu. Vjeruje da je mitropolit Amfilohije upravo to – „političar koji pravi greške i seje seme suprotno onome koje bi želeo”, a kao potvrdu tih navoda ističe dovođenje Željka Ražnatovića Arkana pred Cetinjski manastir.

Dinamika političkih procesa tokom posljednje faze dezintegracije jugoslovenske federacije, značajno će promijeniti Đilasovo mišljenje o novom crnogorskom rukovodstvu. Izdvaja predsjednika Crne Gore Momira Bulatovića, za koga tokom pregovora oko postizanja mirovnog sporazuma u Bosni i Hercegovini kaže „da je najbolji od svih političara”. Nakon posredovanja Nikole Ivanovića, glavnog urednika

Pobjede, početkom februara 1994. godine dolazi i do susreta Đilasa i Bulatovića, u njegovom stanu u Palmotićevoj ulici br. 8. Đilas pohvalno govori o Bulatoviću, ističući da je crnogorski predsjednik za sebe osigurao mjesto u istoriji, kao političar koji je u Crnu Goru uveo parlamentarizam. Predsjednik Crne Gore ostavio je upečatljiv utisak na Đilasa, koji je naknadno zapisao da je crnogorski predsjednik: „povisok, lep, da deluje uglađeno, civilizovano – više svetski no crnogorski”. U razgovoru Đilas i Bulatović otvaraju pitanje državnosti i položaja Crne Gore u novoj federaciji, tokom kojeg se Bulatović žali na Miloševićev odnos prema Crnoj Gori i njegovu namjeru da pripremi novi Ustav u kome bi Crna Gora dobila autonomiju kao Vojvodina, Kosovo i srpske krajine. Đilas podržava Bulatovića poručujući mu da „insistira čvrsto, nedvosmisleno na državnosti”, da za te ciljeve traži podršku velikih sila i i da posebno povede računa o svojoj bezbjednosti, sugerišući mu „jaku stražu” koja će ga čuvati.

Susret sa Bulatovićem i jasni Đilasovi stavovi o neophodnosti očuvanja crnogorske državnosti u okviru zajednice sa Srbijom nijesu slučajni, i mogu se prepoznati na više mjesta u dnevniku. U avgustu 1990. godine kada njegov sestrić Stojan Cerović, po povratku iz Crne Gore prenosi Đilasu da nikada ranije nije vidio toliko nacionalnih Crnogoraca, koji se o tome otvoreno izjašnjavaju kao sada. Objašnjava mu da u Crnoj Gori postoji snažan otpor ujedinjenju i da je politika bliskih veza sa Srbijom „crkvena i četnička stvar”, koja nije toliko popularna u Crnoj Gori. U februaru 1992. godine na prvi spomen sporazuma o stvaranju SR Jugoslavije Đilas kaže da se načelno slaže sa tom idejom, ali da bi on u nekim odredbama „jače naglasio pravo na samostalnost”. U kontekstu priče o novoj srpsko-crnogorskoj zajednici, Đilas se slaže sa i stavom svog sestrića Stojana Cerovića, koji smatra da u vremenu raspada Jugoslavije treba sve da se raspadne, da svak posegne za nezavisnošću, pa da se sa tih pozicija pravi neka nova zajednica. U naknadnim razmišljanjima o istoj temi, samo nekoliko dana nakon ovih razgovora, Đilas zaključuje da je nezavisna Crna Gora u tom trenutku najbolje rješenje, i da bi bolje bilo „da je Crna Gora proglasila nezavisnost i tražila priznanje, pa se onda zblizavala sa Srbijom”. Đilas kritikuje i svog prijatelja Dobricu Ćosića, koji je u jednom intervju negirao crnogorsku posebnost i državnost Crne Gore, dok u razgovoru sa otpravnikom američke ambasade u Beogradu Robertom Rackmalesom aprila 1993. godine, pohvaljuje aktuelnu crnogorsku Vladu tvrdeći da „Crnogorci neće dati republiku bez građanskog rata”.

Insistiranje na jasnom stavu o neophodnosti očuvanja državnosti, istorije i tradicije Crne Gore, ne mjenja negativan odnos Đilasa prema dijelu suverenističkih političkih snaga u Crnoj Gori, koje naziva – separatistima. Po onome što je u dnevniku zapisao, snažan utisak na njega je ostavilo obnavljanje Crnogorske pravoslavne crkve na Cetinju 31. oktobra 1993. godine. Iako jasno navodi „da je protiv separatizma”, smatra da je posrijedi jedan suludi sukob, a dio krivice pripisuje i Amfilohiju Radoviću, koji je po njemu veliki grešnik, jer je „uvrteo sebi da ukine crnogorsku državnost i da priključi Crnu Goru Srbiji. Za to treba da mu posluže vera i crkva, čime ih stavlja u položaj političkog pokreta”. Radoviću zamjera i njegovu mržnju prema komunizmu navodeći da mu takvo ponašanje mitropolita „nije za prelata, to je za provincijskog agitatora”. Po njegovoj ocjeni „separatisti” nastupaju borbeno, sve organizovanije, sa mladim ljudima, i da će svako nastojanje Srbije da se ukine crnogorska državnost dovesti do građanskog rata u Crnoj Gori.

Od pojedinaca iz Crne Gore, Đilas najčešće komunicira sa sestrićem Stojanom Cerovićem, sinom njegove sestre Milke i generala Komnena Cerovića. Od članova bliže porodice viđa se sa bratom od ujaka Ljubom Radenovićem, kao i sa kumovima Tomovićima, iz Polja kod Mojkovca. Bliske odnose održava i sa generalom Savom Drljevićem, koji je 1990. godine pokrenuo inicijativu da se Đilasu vrate ordeni i činovi oduzeti 1957. godine. Sa dosta pozitivnih emocija opisuje susrete i razgovore sa Svetozarom Vukmanovićem Tempom i Jovom Kapičićem. Od pojedinaca iz političkog života Đilas komentariše Branka Kostića – člana Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore, za koga kaže da je „zbunjen i neugledan”. Za Ljubišu Stankovića, predsjednika crnogorske omladinske organizacije, navodi da „nije kadar da izađe iz muka ideološkog monolitizma, jer više nije uveren u ideologiju, ali projektuje privredu i budućnost – svoju buduću vlast”. Sa simpatijama piše o Milanu Popoviću i Srđanu Darmanoviću, za koje navodi da su „mladi opozicionari”, pojašnjavajući da je Popović Jugosloven i socijaldemokrata i da ostavlja utisak inteligentnog čovjeka, koji je obeshrabren razvojem prilika. Na više mjesta u dnevniku, jako loše govori o Jevremu Brkoviću, koji je česta tema razgovora sa Matijom Bečkovićem, a kao goste u svojoj kući spominje: urednika Pobjede Nikolu Ivanovića, historičara Branislava Kovačevića i publicistu Rifata Rastodera, koji pripremaju knjigu o Golom otoku. Spominje i razgovore sa tadašnjim direktorom Doma omladine „Budo Tomović” – Srđanom Vukadinovićem, na čiji poziv dolazi u Titograd u aprilu 1990. godine.

Iako u naučnom smislu memoari ne mogu biti autentično istorijsko svjedočenje, sve ono što je Đilas zapisivao posljednjih sedam godina života, mogu razjasniti mnoge nelogičnosti, nejasnoće i prije svega neutemeljene interpretacija jedne od najznačajnijih ličnosti crnogorskog 20. vijeka. To se prevashodno odnosi na frekventne teze o Đilasu kao ideološkom konvertitu, čovjeku koji se navodno odrekao Crne Gore i Crnogoraca i osobi koja je u posljednjim godinama života prihvatila ideje srpskog nacionalizma. Sve ono što je Đilas zapisao u svom dnevniku, u potpunosti ruši takvu konstrukciju i otkriva nam dosljednost, principijelnost, intelektualnu snagu i dalekovidost jedne od najznačajnijih ličnosti crnogorske istorije 20. vijeka.